

УДК 343.13

А.І. Журба,
кандидат юридичних наук

ЕМЕРДЖЕНТНІСТЬ СПРЯМОВУЮЧИХ ФАКТОРІВ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА УКРАЇНИ

Стаття присвячена розгляду емерджентної природи формування спрямовуючих факторів системи кримінального провадження, якими є завдання, мета і призначення. З використанням системного підходу досліджується природа мети і завдань кримінального судочинства. Робиться висновок про те, що мета кримінального провадження має бути тільки емерджентною. Підкреслено, що в основі підходу до визначення спрямовуючих і системоутворюючих факторів, якими є мета, завдання і призначення кримінального провадження, має знаходитися розуміння їх емерджентної природи, яка позбавляє систему кримінального судочинства суб'єктивізму й наближує її до об'єктивності результату.

Ключові слова: теорія систем, емерджентність, мета кримінального судочинства, призначення, завдання, задачі.

Статья посвящена рассмотрению эмерджентной природы формирования направляющих факторов системы уголовного судопроизводства, к которым относятся ее задачи, цель и назначение. С использованием системного подхода исследуется природа целей и задач уголовного судопроизводства. Делается вывод о том, что цель уголовного судопроизводства должна быть только эмерджентной. Подчеркивается, что в основе подхода к определению направляющих и системообразующих факторов, которыми являются цели, задачи и назначение уголовного судопроизводства, должно находиться понимание их эмерджентной природы, которая лишает систему уголовного судопроизводства субъективизма и обуславливает ее объективный результат.

Ключевые слова: теория систем, эмерджентность, цель уголовного судопроизводства, назначение, задачи.

Paper discusses the emergent nature of the forming of guiding factors of the criminal justice system, which include its tasks, purpose and function. Using a systematic approach, the nature of the goals and objectives of criminal proceedings is investigated. The conclusion that the purpose of criminal proceedings should be only emergent is drawn. It is emphasized that as a basis of the approach to the definition of the guide and system factors, which are the goals, objectives and purpose of criminal procedure, must be the understanding of their emergent nature, which deprives the criminal justice system its subjectivism and determines its objective result.

Keywords: system theory, emergence, purpose of criminal proceedings, function, tasks.

Побудова або вдосконалення будь-якої системи має розпочинатися з осмислення системоутворюючих факторів, що знаходяться в основі формування, визначають сутність і зміст такої системи. Це обумовлюється тим, що зазначені фактори, зазвичай, мають фундаментальне і методологічне значення під час створення або перетворення певних систем. Результативність нової системи та її якісні показники завжди мають прямий зв'язок зі змістом системоутворюючих

факторів, до яких у кримінальному судочинстві, у першу чергу, належать мета, завдання й його призначення.

Кожна система, як підкреслюють вчені-філософи, складається з ряду специфічних елементів, але їх робота підпорядкована глобальній меті, яку переслідує система і яка складає її призначення [1, с. 8]. Саме спрямованість на вирішення актуальних протиріч в наданих умовах середовища становить основу всіх системних явищ, визначає характер складу системи, її структуру, динаміку, організаційні механізми і процеси [2, с. 118]. Для кримінального процесу, як і для інших системних явищ, мета, завдання і призначення є головними спрямовуючими і утворюючими факторами. Ці ознаки задають вектор діяльності учасників кримінального провадження, об'єднують її в єдиному напрямі руху й утворюють її уніфікований механізм і структуру. Чітке визначення системоутворюючих факторів в теорії кримінального процесу має вирішальне значення для подальшого реформування цієї галузі, побудови нових підсистем. Проте незважаючи на таку значущість, теоретичні положення про мету, завдання і призначення кримінального судочинства сьогодні мають багато внутрішніх суперечностей, викликають безліч дискусій серед учених. Головною причиною, що обумовлює подібний стан теоретичного осмислення, є відсутність оптимального підходу до розуміння, що дозволить чітко визначити зміст цих понять, їх природу та співвідношення з іншими компонентами системи кримінального судочинства. У сучасних роботах учені переважно застосовують підходи, засновані на аналізі чинного законодавства, або такі, що базуються на розумінні семантики зазначених термінів. Під час досліджень майже не враховуються досягнення теорії систем, її категорії і аксіоми. До одного з таких положень відноситься емерджентність, яка має обов'язково враховуватися при дослідженні результату функціонування системи як особлива властивість, що визначає кінцевий зміст діяльності системи (системний ефект в результативному розумінні). Такий стан кримінальної процесуальної науки обумовлює актуальність теоретичних досліджень, спрямованих на вивчення змісту категорій, які визначають спрямованість системи кримінального судочинства, із використанням системного підходу.

Питання про природу і зміст системоутворюючих елементів кримінального судочинства неодноразово ставали предметом дослідження вчених-процесуалістів. Значна увага приділялася аспектам співвідношення мети та завдань, призначення стадій і функцій всього кримінального провадження. Вагомий внесок у теорію кримінального процесу щодо цих теоретичних положень зробили такі дослідники як О.С. Александров [3], А.С. Барабаш [4], Н.І. Газетдинов [5], І.А. Дубіна [6], А.О. Козявін [7], М. Костін [8], Л.М. Лобойко [9, с. 273], В.Т. Маляренко [10], Л.М. Масленнікова [11], О.Б. Мізуліна [12], О.П. Попов [13], Б.Г. Розовський [14, с.17], В.Т. Томін [15, с. 53], В.П. Шибіко [16] та ін. Незважаючи на велику зацікавленість з боку вчених, окреслені питання залишаються проблемними. У роботах дослідників майже не застосовується системний підхід, спрямовуючі фактори кримінального судочинства не вивчаються з позиції системного ефекту. Для вирішення в наступних дослідженнях питань про зміст і співвідношення системоутворюючих факторів кримінального судочинства, спираючись на те, що кримінальний процес є соціальною системою, слід спочатку дослідити основу формування спрямовуючих факторів кримінального процесу. Відповідно, метою цього дослідження слід вважати науковий результат у вигляді теоретичних положень, що визначають емерджентність змісту спрямовуючих факторів кримінального судочинства й обґрунтовують доцільність такого підходу до осмислення цих категорій, якими є завдання, мета і призначення. До завдань

цієї роботи, відповідно, слід віднести поступове вивчення названих елементів з використанням положень системного підходу.

Більшість сучасних дослідників мету кримінального судочинства вбачають лише в суб'єктивному світлі. Розглядаючи зміст цієї категорії, Т. Малярчук зазначає, що мета кримінального процесу має бути усвідомленою суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності як на законодавчому, так і на правозастосовному рівнях, оскільки без чіткого формулювання мети, на його думку, неможливо досягти ефективного результату у будь-якій сфері людської діяльності, у тому числі кримінально-процесуальній [17, с. 181]. А.О. Козявін визначає соціально-психологічну основу терміну “мета” в кримінальному судочинстві [7, с. 52]. Як суб'єктивну установку для слідчого судді розглядає мету кримінального провадження О.Б. Мізуліна [12, с. 92]. Для визначення підходу до розуміння змісту цього елемента звернемося до наукових положень теорії систем.

Фахівці у зазначеній галузі відносять мету системи до системоутворюючих функціональних факторів [18, с. 12]. Теоретичні позиції розділяються на два напрями: одні вчені вважають, що мета притаманна будь-якій системі [1, с. 8], а інші – що лише складному різновиду систем [19, с. 19]. В рамках цього дослідження немає сенсу визначати це питання остаточно з огляду на те, що кримінальний процес становить складну системою, якій притаманна мета з будь-якої позиції вчених. Щодо наведених положень слід підкреслити об'єктивний відтінок, яким фахівці в галузі теорії систем окреслюють мету. Ця спрямовуюча і системоутворююча ознака охоплює всю діяльність і елементний склад системи.

Враховуючи наведене вище, мета кримінального судочинства повинна мати рівень, на якому вона може охоплювати всю систему кримінального процесу. Зазначеним вище не можна охарактеризувати більшість позицій вчених, які його метою називають застосування норм матеріального кримінального права [11, с. 117], виявлення істини у кримінальній справі, встановлення винуватості та справедливе покарання особи, яка вчинила злочин, відмежування від безпідставного звинувачення невинної людини і здійснення виховного впливу на громадян [20, с. 24]; результат, на який спрямована кримінальна процесуальна діяльність, і чим вона завершується (вирок чи інше остаточне рішення у кримінальній справі) [3, с. 3].

Окреслені проблеми існують не тільки в теоретичних положеннях, що визначають мету кримінального судочинства, а торкаються й інших системоутворюючих факторів. О.О. Чепурний, розглядаючи функцію кримінального переслідування, називає її генеруючою, системоутворюючою функцією кримінального процесу. Її родоначальний характер учений убачає в тому, що саме факт вчинення злочину і необхідність в кримінальному переслідуванні особи, яка вчинила злочин, викликає до життя кримінально-процесуальну діяльність [21, с. 38]. Н.І. Щегель висловлює подібне ставлення до кримінального переслідування [22, с. 74]. Зазначені думки вчених можна назвати вузьким підходом, який можливий лише в межах окремого кримінального провадження. Широкий підхід в системі утворюючих факторів має враховувати всі головні обставини, які поглинають існуючі функції і спрямовуючі елементи кримінального процесу.

Повертаючись до системоутворюючих факторів, що визначають напрями функціонування кримінальної процесуальної системи, слід звернути увагу на усталену категорію теорії систем, якою є емерджентність. Зазначений термін є стандартним теоретичним положенням цієї галузі наук, що означає властивості системи, які не притаманні окремим її елементам і виявляються під час її функціонування в цілому. Е.Г. Винограй під емерджентністю розуміє наявність

у цілісної системи понадиктивних властивостей, що відсутні в її елементів, узятих окремо. Завдяки емерджентності, система, на думку вченого, і стає здатною до розв'язання актуальних протиріч: інтегральні функції, що забезпечують цю здатність, як правило, відсутні в окремо взятих компонентів [2, с. 145]. Застосування цієї категорії в концепції осмислення спрямовуючих факторів кримінального провадження, на нашу думку, має дати високий результат.

Мета кримінального судочинства і його призначення не мають зводитись до бажань окремої сторони провадження або визначатися напрямом однієї кримінальної процесуальної функції (або більшої кількості) чи іншого будь-якого окремого елемента. Мета кримінального провадження має бути тільки емерджентною, визначатися всією системою в цілому, поглинати і функції, і кримінальну процесуальну форму, і принципи кримінального процесу тощо. Це складне явище, яке містить в собі багато компонентів (ієрархічні елементи), що цілком мають відповідати призначенню кримінального судочинства на рівні функціонування всієї системи кримінального процесу.

Додаткове обґрунтування цього можна отримати під час осмислення багатьох основоположних засад кримінального судочинства. Особливо це стає очевидним при дослідженні змісту принципів змагальності кримінального провадження й рівності його учасників перед законом та судом. Саме зв'язок окремих елементів, наслідки їх спільного функціонування призводять до результату кримінального провадження, який визначає його мета. Наприклад, О.А. Солдатенко визначає змагальність і рівноправність сторін як правовий зв'язок, що реально існує й забезпечує організацію виконання різноманітних функцій окремими його суб'єктами [23, с. 109].

Емерджентність притаманна меті кримінального процесу не лише на рівні всієї системи, а й у окремих кримінальних провадженнях. Результат діяльності за ними має відповідати діям всіх сторін провадження, окреслюватися встановленою процесуальною формою. Окрім того, такою характеризуючою ознакою володіють й окремі підсистеми кримінального процесу, якими є функції, стадії або окремі процесуальні дії. Результативність як перспектива мети багатьох цих елементів не повинна зводитися до змісту мети окремих її компонентів.

Емерджентність простежується і в змісті завдань кримінального провадження, які визначив законодавець. З одного боку, захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень неможливий без спільних дій сторін кримінального провадження і функціонування кримінального процесу в цілому. Подібне слід зазначити й щодо охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, яке може існувати лише як результат взаємодії елементів системи кримінального процесу. З іншого боку, ці завдання не можуть бути самостійно виконаними лише окремими компонентами кримінальної процесуальної системи, якими є, наприклад, сторона переслідування або захисту тощо.

Наведене вище дозволяє стверджувати, що в основу підходу до визначення спрямовуючих і системоутворюючих факторів, якими є мета, завдання і призначення кримінального провадження, має бути покладено розуміння їх емерджентної природи, яка позбавляє систему кримінального судочинства суб'єктивізму й наближує її до об'єктивності результату. Такий підхід, на нашу думку, дасть можливість визначити реальний зміст наведених категорій і дозволить відокремити мету від призначення, а завдання від цілей кримінального провадження, що має бути покладено в основу інших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Могилевский В.Д.* Методология систем : вербальный поход / В.Д. Могилевский. – М. : Экономика, 1999. – 251 с.
2. *Винограй Э.Г.* Основы общей теории систем : монографія / Э.Г. Винограй. – Кемерово : КемГИПП, 1993. – 339 с.
3. *Александров А.С.* Назначение уголовного судопроизводства и наказания : монография / А.С. Александров, И.А. Александрова, И.В. Круглов. – Новгород : НА МВД РФ, 2006. – 111 с.
4. *Барабаш А.С.* Публичное начало российского уголовного процесса / А.С. Барабаш – С.-Пб. : Юрид. центр Пресс, 2009. – 420 с.
5. *Газетдинов Н.И.* О цели и назначении уголовного судопроизводства / Н.И. Газетдинов // Российский следователь. – 2009. – № 8. – С. 2–4.
6. *Дубина И.А.* Задачи досудебного уголовного судопроизводства и роль прокурора в их достижении : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / И.А. Дубина. – Волгоград, 2006. – 203 с.
7. *Козявин А.А.* Социальное назначение и функции уголовного судопроизводства : монография / А.А. Козявин. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 272 с.
8. *Костин М.* Мета кримінального судочинства: поняття і сутність / М. Костин // Право України. – 2008. – № 4. – С. 80–83.
9. *Лобойко Л.М.* Методи правового регулювання у кримінальному процесі України : дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Л.М. Лобойко. – Дніпропетровськ, 2006. – 437 с.
10. *Малярченко В.Т.* Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : теорія, історія і практика : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.09 / В.Т. Малярченко. – Х., 2004. – 450 с.
11. *Масленникова Л.Н.* Публичное и диспозитивное начала в уголовном судопроизводстве России : дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.09 / Л.Н. Масленникова. – М., 2000. – 555 с.
12. *Мизулина Е.Б.* Уголовный процесс : концепция самоограничения государства : дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.09, 12.00.11 / Е.Б. Мизулина. – Ярославль, 1991. – 269 с.
13. *Попов А.П.* Целеполагание в современном отечественном уголовном судопроизводстве : дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.09 / А.П. Попов. – Нижний Новгород, 2006. – 458 с.
14. *Розовский Б.Г.* Ненаучные заметки о некоторых научных проблемах уголовного процесса : эссе / Б.Г. Розовский. – Луганск : РИО ЛАВД, 2004. – 600 с.
15. Уголовный процесс. Проблемные лекции / под ред. В.Т. Томина, И.А. Зинченко. – М. : Издательство Юрайт, 2013. – 799 с.
16. *Шибіко В.* Щодо призначення і завдань кримінального судочинства України / В. Шибіко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. – 2011. – № 88. – С. 16–19.
17. *Малярчук Т.* Про основні напрями оптимізації норм кримінально-процесуального кодексу України / Т. Малярчук // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 12. – С. 180–183.
18. *Чернышов В.Н.* Теория систем и системный анализ : учеб. пос. / В.Н. Чернышов, А.В. Чернышов. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2008. – 96 с.
19. *Флейшман Б.С.* Основы системологии / Б.С. Флейшман. – М. : “Радио и связь”, 1982. – 368 с.
20. *Строгович М.С.* Курс советского уголовного процесса / М.С. Строгович. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1958. – 703 с.
21. *Чепурний О.О.* Кримінально-процесуальні функції на стадії досудового розслідування : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / О.О. Чепурний. – К., 2005. – 195 с.
22. *Щегель Н.І.* Кримінальне переслідування : зміст та форма : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Н.І. Щегель. – К., 2007. – 182 с.
23. *Солдатенко О.А.* Досудове слідство в Україні : становлення та перспективи розвитку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О.А. Солдатенко. – К., 2006. – 238 с.

Отримано 16.09.2013